

הערה על תפילת משה

דניאל שפרבר

במנהגי ישראל, ג, עמ' פח-צא, דנתי בשאלה למה פסקו היהודים מלפרוש כפיים בתפילה. הפניתי את תשומת הלב למחקרו של פרופ' א' זימר,¹ שהראה כי הנוצרים ראו בתנועה זו רמז לצליבתו של משיחם, ומשום כך חשו חכמי ישראל חובה להפקיע מנהג זה מרשות היהדות. עתה באתי להוסיף דברים הנובעים מהבנה זו.

בכתב-יד שבספריה הבריטית בלונדון Add. Ms. 11639, כ"י עברי מצפון צרפת (?) שיש בו לקט של מקורות מקראיים, הלכתיים, דקדוקיים, חכמת התכונה, וספר מצות קטן, משנת 1280 בקירוב, מצאנו תמונה² (תמונה מס' 1) המתארת את הנאמר בסוף פרשת בשלח (שמות יז, יב):

ידיי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה, ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד ויהי ידיו אמונה עד בא השמש.

הרושם המתקבל מפסוק זה ומן הקודם לו ("והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל") הוא שמשה מחזיק את שתי ידיו למעלה פרושות ופשוטות לשמים, ונתמכות על-ידי אהרן וחור מזה אחד ומזה אחד, מחמת כובדן. ואילו בתמונה שלפנינו (מס' 1) אין ידיו של משה פרושות, אלא כפות הידיים צמודות זו לזו, ואף אינן מורמות, אלא הן במצב של תנוחה שאינו מכביד במיוחד. מתמיה הדבר, לכאורה, שכך יציירו את משה בתפילתו בניגוד לפשוטו של מקרא. עוד יש להעיר, שהטיפול בנושא זה באמנות היהודית ובכתב-יד עבריים מצוירים נדיר הוא ביותר, אף כי מצוי הוא באמנות הנוצרית,³ דבר האומר דרשני.

1 במאמרו "תיקוני הגוף בשעת התפילה", סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 96-98.

2 Gabrielle Sed-Rajna, *The Hebrew Bible in Mediaeval Illuminated Manuscripts*, London, British Library Add. Ms. 11639, Fol. 525 v.

3 ראה בספרו המונומנטאלי של L. Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, חלק ב, פריז, 1956, עמ' 203.

Miniature de : "המאה ה'"; Mosaique de St. Maria Majeure ; המאה ה"ב: Francisco Giralte, *Porte de la "Hortus Deliciarum, Bible catalane de Farfa... 1'*; המאה ה"ז: Capella del Obispo, Madrid Jost Amman, apud *The illustrated Bartsch*, 20/1 (=9/3), *German Masters of the Sixteenth Century*, ed. Jane S. Peters, New York 1986, p. 257 [1.20.(365)]

והנה כבר עמד הר"י זימר על דרך "תיקון הידיים" בשעת התפילה⁴ אצל חכמי ימי הביניים. ולענייננו מאלפים במיוחד הם דבריו של בעל ספר מנהג טוב,⁵ סימן ו:⁶

ומנהג טוב כשאדם מתפלל, לכיין שתי ידיו שיהיו נראות כאחת, שכן מצינו באיש השמוים (!) [קרי: משה] שנ' בו "עד בוא השמש" עד התפלל לשמוים (!), והוא עם ד' אותיות של "בוא השמש". וגם "אמונה" כאילו הן אומנה, כי אחת לע"ז אומנה.⁷

1. Moses at the Battle against Amalek
Ms. British Library. Add. Ms. 27210, fol. 525 v.

ובוודאי דרש בעל ספר מנהג טוב את הפסוק כפי שנדרש אף על-ידי בעלי התוספות:⁸ "ויהי" — לשון יחיד, שתי ידיו כיד אחד, "וכפי שאכן הציע זימר מדעתו.⁹ ואולי כן יש להבין את דברי בעל מדרש לקח טוב: "ויהי ידיו אמונה" — שב' ידיו שוות כאחת, עומדות ומתאמצות בתפלה, לכך נאמר 'ויהי' בלשון יחיד, וכן 'אמונה' בלשון יחיד.¹⁰

המאה הי"ז: Poussin; ובאשר למאה הי"ט, ירועות הן היצירות של Sir John Everett Millais ושל Julius Schnorr.

- 4 במאמרו (לעיל הע' 1). עמ' 95–107. והובאו הדברים בקיצור במנהגי ישראל, ג, עמ' צ–צא.
- 5 ראה עליו בספר: מנהגי ישראל, א, עמ' קז, הערה 25.
- 6 ומביאם זימר, שם, עמ' 101.
- 7 ראה הערתו של זימר, שם, עמ' 72, על הבעיות שבקטע.
- 8 ראה ספר תוספות השלם: אוצר בעלי התוספות, מאת ר"י גליס, ז, ירושלים, תשמ"ח, עמ' שה.
- 9 זימר שם, עמ' 101, הערה 72.
- 10 לקח טוב, שמות יז, יב, מהרורת באבער, עמ' 118, ור' בתורה שלמה לר"מ כשר, חי"ד, עמ' רסד, אות צו.

על אף דרשות אלה עדיין קשה להסביר את התמונה (מס' 1) הנ"ל, שהרי אין ידיו של משה מורמות בה, אף-על-פי שבפסוק יא נאמר מפורשות: "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל, וכאשר יניח ידו וגבר עמלק", ובהמשך נאמר: "וידי משה כבדים". משמע שכבודת הן מחמת שמורמות היו.

והנה, כאמור במנהגי ישראל, ג, עמ' פח-פט, הראיתי לדעת כי מי שנאמר עליו שידיו פרושות היו בתפילה (כמשה, וכשלמה בתפילתו¹¹), ראו הנוצרים בתנוחה זו מעין בשורה (prefiguration) על אותו האיש וצליבתו. באמנות הנוצרית של ימי הביניים מתואר אותו האיש כשידיו פרושות ופשוטות גם כאשר הוא מברך וגם כאשר שופט את העולם באחרית הימים¹² (ראה תמונות 2-4). וכך כותבת גרטרוד שילר:¹³

2. Christ between the Church and Synagogue. St.-Denis (Seine), Abbey Church. Chapel of St. Peregrinus, detail of "Anagogical" window.

3. Former Church of Sainte-Larme de Sélincourt. Relief from baptismal font (12th century). Christ crowns "Ecclesia" while he veils "Synagoga's" eyes. Now at the Amiens Museum.

11 מלכים א ח, נד: "ויהי ככלות שלמה להתפלל... וכפיו פרושות השמים". ע"ע מש"כ בעניין זה בסני, נו (חשנ"ג), עמ' נב-נג.

12 לרונמה: (1) Last Judgement, Beaulieu Corrèze, Abbey Church of St.-Pierre, South Portal, tympanum. (2) Chr. between Church and Synagogue. St.-Denis (Seine), Abbey Church, Chapel of St. Peregrinus. 'Anagogical' windows. (3) Former Church of Sainte-Larme de Sélincourt, Relief from baptismal font (12 cent.) Chr. crowns "Ecclesia" while he veils "Synagoga's" eyes. Now in Amiens Museum

13 Gertrude Schiller, *Iconography of Christian Art*, Vol. II, London, 1972, p. 90

From the third century onwards Christian artists have taken over from the art of antiquity the type of *orans* or praying figure with arms extended on either side of the body or with the lower part of the arms obliquely raised. Moses, who held up his hands and went on praying in this position until the Israelites had won their battle against the Amalekites..., was regarded as an Old Testament archetype of a man in prayer. By the 2nd Cent. Moses in this attitude was already being used as a prefiguration of the crucified Christ or the Cross of Christ. Christians for their part, as they prayed with outstretched hands, gave a physical imitation of Christ's Cross.

4. Last Judgment. Beaulieu (Corrèze), Abbey Church of St.-Pierre. South portal, tympanum.

ואכן, באמנות הנוצרית האיש המתפלל מתואר בדרך-כלל בידיים פשוטות (אף כי לא תמיד כלפי מעלה).¹⁴ צורת העמדת ידיו במצבים אלה מועתקת היא מתנוחתו של הצלוב. נראה אפוא, כי ציירים יהודים לא יכלו להביא את עצמם לצייר את משה בתנוחה זו מתפלל לפני ה' לשלום העם ולנצחוננו על עמלק. ומאחר שהנוצרים פירשו תנוחה זו כבשורת מושיעם,¹⁵

14 ראה לדוגמה: H. Buchthal, *The Miniatures of the Paris Psalter: A Study in Middle Byzantine Painting*, לונדון, 1938, תמונות 9, 11, 12, 13 ועוד.

15 רעיון זה כבר נמצא באיגרת בר נבא המשווה בין פרישת ידי משה במלחמת עמלק והצלב. ראה: זימר (לעיל הע' 1), עמ' 97.

כאשר הוא מתגבר על השטן, כך גם ראו את מעשי האבות, דהיינו משה בהחזיקו את ידיו פשוטות בשעת המלחמה והנצחון על עמלק, כלומר הסטרא אחרא. ואכן, נוכל לציין את ה-

5. Battle Between Israel and Amalek. Šāhīn, *Moses Book*, late 17th century (?).

Marburg (Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Staatsbibliothek).

Muirdach Cross מאירלנד, מראשית המאה העשירית, שם מתואר משה עומד בתפילה ובידיים פרושות בדיוק מעל הצלוב שבאותה תנוחה.¹⁶ נראה שמטעם זה כמעט לא עסקו אמנים יהודים מערביים בנושא זה,¹⁷ ואף נמנעו

16 ראה: שילר (לעיל הע' 13), תמונה מס' 353; ודברינו בסיני (לעיל הע' 11).

17 מעניין לציין כי בכתב יד המכונה Golden Haggadah, BL, (fol. 13r) Add. 27210, [בצלאל נרקיס, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles*, אוקספורד, 1982, ח"ב, תמונה מס' 135, למעלה בצד שמאל], על הפסוק "ויפרש כפיו אל ה'" (שמות ט, לג) שבמכת ברד, יש תמונה של משה המתפלל אל ה', וידיו קצת מורמות כלפי מעלה בעתירה ובתפילה, ואמנם דבוקות הן זו לזו. אנב,

יהודים מלפרוש כפיהם בשעת תפילתם,¹⁸ כפי שהראה זימר במאמרו שם. אם כן, דומה שזהו הטעם שבתמונה מס' 1 "הודבקו" יחד ידיו של משה, להרחיקו מכל דמיון לצלוב,¹⁹ ו"כדרך תיקון הידיים" הנוהג בעת ההיא בשעת תפילה, שאף הוא נשען על "האסמכתא" שבדרשת הפסוק "ויהי ידיו אמונה".²⁰

התנוחה הזאת חוזרת על עצמה בוואריאציה קטנה בתמונה הסמוכה, ששם משה זורק פיהו הכבשן כלפי השמים, ועומד באותה תנוחה. ועוד השווה: נרקיס, שם, תמונה מס' 182. לעומת זה באשכנז של ימי הביניים היו הנוצרים מתפללים דווקא עם ידיים פשוטות בצורת צלב. ראה בספרו הגדול של Jacob Grimm, *Teutonic Mythology*, Dover ed. (בתרגומו האנגלי של J.S. Stallybrass), ניו יורק 1966, ח"ד עמ' 1296:

Arsenius prays with *uplifted hands* from sunset to sunrise, Maerl.3.197. in *crucis modum coram altari se sternere*, Perz 8.258, conf. ordeal of cross. Praying mit *zertânen armen, zertrenten armen*, Zellw. urk. no.1029.775...

18 ראה במנהגי ישראל, ג, עמ' 3. ועתה מצאתי בספר חיי משה, לר' משה מנדל שקלארש, בני בדק, תשנ"ג, עמ' רעב (לאר"ח ס"י צח) הערה ג, שהביא בשם התורת חיים [לר' יעקב שלום סופר, פאקש תרנ"ג-עא], שם ס"ק א, על פי ר' עקיבא איגר בשם הבאר שבע [לר' יששכר בער ב"ר ישראל ליזר פרנס איילנבורג], שמה שאין אנו מתפללין בפרישת ידיים הוא לפי שעכשיו האומות עושיין כן; ע"ש.

19 וקצת ראה נוספת לכך היא בעובדה שבכתבי-ידי יהודיים מאוירים מן המזרח, שם כמעט שלא הכירו את הנוצרים והנצרות, ידי משה מורמות (קצת) ופשוטות. ראה לדוגמה את שחין, ספר משה, מפרס מן המאה הי"ז (תמונה מס' 5). תמונה זו באה ממאמרו של Joseph Gutmann, "Judeo-Persian Miniatures", *Journal of Bibliography and Booklore*, 8 (1968), p. 60

20 על חקר התנועות ומשמעותן באמנות נכתב רבות. העבודה המקיפה ביותר על התנועות בעולם העתיק עודנה זו של K. Sittl, *Die Gebarden der Griechen und Römer*, לייפציג, 1890. על התקופה הרומית ראה: R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art*, ניר-יורק, 1976, ושם עמ' 138 הערה 3. יש גם ביבליוגראפיה. הנוצרית הקדומה, ראה עבודת הדוקטורט של M.L. Heuser, *Gestures and their Meaning in Early Christian Art*, הרוורד, 1959. למחקר על תנועות יאוש וצער ראה: M. Barasch, *Gestures of Despair*, in *Medieval and Early Renaissance Art*, ניר-יורק, 1976, ושם עמ' 147 הע' 26, 37. בהערה האחרונה מעיר ברש, כי לפעמים אין לפרש את התנועה אלא על-ידי ההקשר הכללי שבו היא נמצאת.